

विदुःसुरगणाःप्रभवंनमहर्षयः । अहमादिर्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः । योमामजमनादिंचवेत्तिलोकमहेश्व
रं । असंमूढःसमर्त्येषुसर्वपापैःप्रमुच्यते । बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहःक्षमामत्यंदमःशमः । महर्षयःसप्तपूर्वे । एतांवि
भूतियोगंच । अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वप्रवर्तते । इतिमत्वाभजंतेमांबुधाभावममन्विताः । तेषामेवानुकंपा
र्थमहमज्ञानजंतमः । नाशयामि । तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युमंमारमागरात् । भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोकमहेश्व
रं । मुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशांतिमृच्छति । ज्ञानंतेहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वानेहभूयोन्य
ज्ज्ञातव्यमवशिष्यते । अहंकृत्स्वस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथा । मत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजुय । मयि
सर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव । इदंतुतेगुह्यतमंप्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानंविज्ञानमहितंयज्ज्ञात्वामोक्षसेऽशु
भात् । राजविद्याराजगुह्यं । मयाततमिदंसर्वजगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानिमर्षभूतानिनचाहंतेष्ववस्थितः ।
भूतभृन्नचभूतस्थः । नत्वत्ममोक्ष्यभ्यधिकःकुतोऽन्यः । परंभूयःप्रवक्ष्यामिज्ञानानांज्ञानमुत्तमं । ममयोनिर्मह
द्ब्रह्मतस्मिन्गर्भदधाम्यहं । संभवःसर्वभूतानांततोभवतिभारत । ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यच । शा
श्वतस्यचधर्मस्यसुखस्यैकान्तिकस्यच । द्वाविमौपुरुषौलोकेश्वरश्चाक्षरएवच । क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्ष

रउच्यते । उत्तमःपुरुषस्वन्यःपरमात्मैत्युदाहृतः । योलोकत्रयमाविश्यविभर्त्यव्ययईश्वरः । यस्मात्क्षरमनीतो
हमक्षरादपिचोत्तमः । अतोऽस्मिलोकेवेदेनप्रथितःपुरुषोत्तमः । योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमं । ममर्व
विद्वज्जतिमांसर्वभावेनभारत । इतिगुह्यतमंशाम्रमिदमुक्तंमयानघ । एतद्बुद्ध्याबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च
भारत । नमेषार्थास्तिकर्तव्यंत्रिपुल्लोकेषुकिंचन । नानवाप्तमवाप्तव्यमित्यादिना सर्वस्माद्भगवतोभेदःसर्व
स्यतदधीनत्वं तस्यानन्याधीनत्वं सर्वोत्तमत्वं सर्वगुणपूर्णत्वं सर्वशाम्नाणांतत्परत्वं तथातज्ज्ञानादेवमोक्ष
इत्यादि । अधातेविष्णोविदुषाचिदर्थःस्तोमोयज्ञश्चगव्योहविष्मता । पश्यन्नपीममात्मानंकुर्यात्कर्माविचा
रयन् । यदात्मनःसुनियतमानंदोत्कर्षमाप्नुयात् । भक्त्याप्रमन्नःपरमोदद्याज्ज्ञानमनाकुलं । भक्तिंचभूयसीं
ताभ्यांप्रसन्नोदर्शनं व्रजेत् । ततोपिभूयसींभक्तिंदद्यात्ताभ्यांविमोचयेत् । मुक्तोपितद्रशोनित्यंभूयोभक्तिम
मन्वितः । साध्यानंदस्वरूपैवभक्तिर्नैवात्रमाधनं । ब्रह्मरुद्रमादिभ्योप्युत्तमत्वंस्वतंत्रतां । सर्वस्यतदधीन
त्वंसर्वसद्गुणपूर्णतां । निर्दोषत्वंचविज्ञायविष्णोस्तत्राखिलाधिकः । स्नेहोभक्तिरितिप्रोक्तःसर्वापायोत्तमोत्त
मः । तेनैवमोक्षोनान्येनदृष्ट्यादिस्तस्यसाधनं । अधमाधिकारिणोमर्त्यामुक्तावृष्यादिकाःसमाः । अधिका

युत्तमादेवाः प्राणस्तत्रोत्तमोत्तमः नैव देवपदं प्राप्ता ब्रह्मदर्शनवर्जिताः । तिरोहितं तथाप्येते शृण्वन्ति क्रीडयाथवा ।
 बहुवारतदभ्यासात् तिरोभावोऽपिनो भवेत् । यथा व्यासानुशिष्टानां देवानां क्षत्रजन्मनां । पार्थानामतिरोधानं
 ज्ञानं सुस्थिरतां गतं । अस्य देवस्य मीढुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथेह विभिः । विदेहि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं
 वर्तिरश्विना विरावत् । एको नारायण आसीन्न ब्रह्मान च शंकरः । समुनिर्भूत्वा समचित्तयत्तत एते व्यजायन्त वि
 श्वो हिरण्यगर्भे मिर्यमो वरुण रुद्रेन्द्रा इति । एको नारायण आसीन्न ब्रह्मानेशानः । वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्र
 ह्मान च शंकरः । ययं कामयते विष्णुं स्तं ब्रह्माणं च शंकरं । शक्रं मूर्यं यमं स्कंदं कुर्यात्कर्ता स्य न कश्चित् । सर्वोत्क
 र्षे देवदेवस्य विष्णोर्महातात्पर्यं नैव चान्यत्र मत्तं । अवांतरन्तत्परत्वं न दन्यत्सर्वा गमानां पुरुषार्थस्ततो तद्विपै
 गिश्रुतिः । परोमात्रया तन्वा वृधाननते महित्वमन्वश्रुवन्ति । अनन्तगुणमाहात्म्यो निर्दोषो भगवान् हरिः । नम
 मोवाधिको वापि विद्यते नस्य कश्चन । नामीन्न च भविष्यो वा परतः स्वन एव चेत्यादि श्रुतेश्च । यस्वात्मरतिरेव
 स्यादित्यादितुमुक्तविषयं । यस्वेवात्मरतो मुक्तः कार्यतस्यैव नास्ति हि । तस्मात्कुर्वीत कर्माणीत्याह कृष्णोर्जु
 नं स्मयन्निति च स्कांदे । ज्ञानयोगेन मां ग्यानामित्यादितुवाह्यकर्ममंकोचापेक्षया । न हि कश्चित्क्षणमपि जातु

तिष्ठत्यकर्मकृत् । शरीरयात्रापि च तेन यमिध्यं दकर्मणः । एतान्यपि तु कर्माणि मंगल्य कृत्वा फलानि च । कर्तव्या
 नीतिमेषार्थं निश्चितं मतमुत्तमं । ज्ञानी च कर्माणि मदोदितानि कुर्यादकामः मततं भवेत् । नमर्वकर्मणां त्यागः
 कस्यचिद्भवति कश्चित् । त्यागिनो यतयोऽपि स्युः मंकोचाद्याह्यकर्मणामित्यादि । उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्त
 त्वदर्शिन इत्यादि चोत्पन्नज्ञानतिरोभावनिवृत्त्यर्थं । प्रकल्पेण जानन्तीति प्रज्ञाः तदवादः प्रज्ञावादः । प्राज्ञमतवि
 रुद्धवादं वदामि । कथं । गतामृन् ॥ ११ ॥ बंधुस्नेहाद्वित्वया मय धर्मनिवृत्तिः क्रियते । तत्र दंष्ट्रनाशभयात्किं वा
 चेतननाशभयात् । दंष्ट्रस्य मर्वथा विनाशित्वान्न तत्र भयं प्रयोजनं । न च चेतननाशभयात् । तस्या विनाशि
 त्वादेव । न त्पवत्परमचेतनस्य ममनाशोऽस्ति । एवमेव तवान्येषां च । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको
 बहूनां यो विदधाति कामानित्यादि श्रुतः । स्वदेहयोगविगमौ नाम जन्ममृतीपुरा । इष्येते ह्येव जीवस्य मुक्तेर्न
 तुहरेः कश्चिदिति स्कांदे । ईश्वरस्यापि युद्धगतत्वान्मोहात्तस्याप्युभयविधानित्यत्वशंकाप्राप्तौ तदपि निवार्यते ।
 न त्वेवाहमिति । यद्यप्येषां शंकार्जुनस्य नास्ति तथापि प्राप्तलोकोपकारार्थं भगवता निवार्यते । एकांते कथय
 न्नपिव्यासरूपेण तदेव लोके प्रकाशयिष्यति हि ॥ १२ ॥ मम स्वकीयदेहांतरप्राप्तिरपि नास्तीति दर्शयितुं देहिन इ

गीता०
॥ २ ॥

तिविशेषणं । भवदादीनासाभविष्यतीत्यपिशोकोनकर्तव्यः । देहस्येदानीमप्यन्यथात्वदर्शनात् ॥१३॥ तद
दर्शनादिनिमित्तं सोढव्यमित्याह । मात्राम्पशादिति । विषयमंबंधाः ॥१४॥ फलमाह । यंहीति । न केवलम
व्यथामात्रेणामृतत्वं किंतु पुरुषं । पुरुषब्रह्मगुणाधिक्यात्तज्ज्ञानात्पुरुषः स्मृत इति प्रवृत्ते । पुरुषमरणात्पुरुषइत्य
र्थः ॥१५॥ नचयुद्धात्परलोकदुःखमिति शोकः । असत्कर्मणः सकाशाद्भावो नास्ति मत्कर्मणः सकाशादभावो
नास्तीति नियतत्वात् । मद्भाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते मुखवाचकाः । अभाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते दुःखवाचका
इति शब्दनिर्णये । मद्भावेमाधुभावे च मदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा मच्छब्दः पार्थयुज्यत इति वक्ष्य
माणत्वात् । अमन्नेवमभवति अमद्ब्रह्मेति वेदचेदित्यादेश्च । अंतो निर्णयः । नचाविद्यमानविद्यमानयोरुत्प
त्तिनाशनिषेधकोयं श्लोकः । प्रत्यक्षविरोधात् । मन्निति व्यवहीयमाणमेव पदार्थस्वरूपमुत्पत्तेः प्राज्ञाशोचं च
नास्तीति सर्वलोको व्यवहरति । नच विपर्यये किंचिन्मानं । इदं तु वाक्यमन्यथामिद्धं । आद्यंतयोः सर्वकार्य
ममदेवेति निश्चितं । यद्यमन्नविशेषोत्र जायते कोत्र जायते । व्यक्तावपिममं ह्येतदनवस्थान्यथा भवेत् । एवं ना
शेषि बोद्धव्यमतो मन्नेव जायते । तथाप्यभेदानुभवात्कार्यकारणयोः मदा । भेदस्य चाविशेषेण देहो गान्क्षिति

तात्पर्य
अ० २

॥६८॥

तामिति । व्यवहारो भवेद्यस्माद्व्यवहारो भवः मदेति ब्रह्मतर्कः । नच मदमद्विलक्षणं किंचिदस्तीत्यत्र किंचिन्मा
नं । नचामतः ख्यात्ययोगात्मतो वाधायोगादुभयविलक्षणं भ्रांतिविषयं । अमतः ख्यात्ययोगादिति वदतो म
तः ख्यातिरभून्नवा । यदि नाभून्नतः ख्यातिरिति निराकरणं । यद्यभून्नथापि नचामतो मत्त्वेन भ्रांतौ मत्त्वेन च ख्या
तिर्नास्तीत्यत्र किंचिन्मानं । अमद्यवहारलोपप्रसंगाच्च । यदविद्यमानं रूपं तस्य मत्त्वेन प्रतीतेरेव भ्रांतित्वाच्च ।
अनिर्वचनीयत्वपक्षेपिमदिदं रजतमित्यविद्यमानमत्त्वप्रतीतिं विना न हि भ्रांतित्वं । भ्रांतिमत्त्वांगीकारेऽप्यभ्रां
तं मदिदं रजतमित्यविद्यमानमत्त्वप्रतीतौ हि प्रवर्तते । तस्मादुभयविलक्षणं किंचित् । विश्वं सत्यं । यच्चिके
तसत्यमित् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यइत्यादि श्रुतेश्च ॥१६॥
यद्यपि नित्यत्वं जीवस्याप्यस्ति । तथापि सर्वप्रकारेणाविनाशित्वं विष्णोरेवेति तु शब्दः । अनित्यत्वं देहहानि
र्दुःखप्राप्तिरपूर्णता । नाशश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तदभावो हरेः सदा । तदन्येषां तु सर्वेषां नाशाः केचिद्भवन्ति हीति म
हावाराहे । देशतः कालतश्चैव गुणतश्च त्रिधा ततिः । सा समस्ता हरेरेव न ह्यन्ये पूर्णसंद्भुता इति परमश्रुतिः ॥१७॥
शरीरेणां तु देहहान्यादिनाशो विद्यत एव । येन सर्वमिदं ततमिति तस्यैव लक्षणकथनात् । न जीवानां देशतो

गुणतश्च पूर्णता । अनिच्छया देहहान्यादेरेव दुःखावाप्तिः सिद्धा तस्मादनाशिनो प्रमेयस्य विष्णोः पूजार्थं युध्य
स्व । तत्प्रसादाधीनत्वाद्दुःखनिवृत्तेः सुखस्य च । ये तु मर्वाणिकर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः । तेषामहं समुद्धर्ते
त्यादेः । जीवपक्षे नित्यस्योक्ता इत्युक्तत्वाद्दनाशिन इति पुनरुक्तिः अविनाशि येन सर्वमिदं तमित्युक्तस्यैवा
नाशिनो प्रमेयस्येति प्रत्यभिज्ञानाच्च । इमे देहा इति विशेषणान्नित्यश्चिदानंदात्मकः स्वरूपभूतो देहो मुक्तानाम
पिविद्यत इति ज्ञायते । न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः मत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः । न यत्र माया किमुता परे हरे
रनुव्रताय त्रसुरासुरार्चिताः । ज्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशंगवस्त्राः सुरुचः सुपेशमः । सर्वे च तुर्बाहव
उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चमः । प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चमां परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनां । भ्रा
जिष्णुभिर्यः परितो विराजते लमद्विमानावलिभिर्महात्मनां । विद्योत्तमानप्रमदोत्तमाभिः सविद्युद्भ्रावलिभि
र्यथानभ इति हि भागवते । चिदानंदशरीरेण सर्वमुक्तायथा हरिः । भुंजते कामतो भोगांस्तदंतर्बहिरेव चेति प
रमश्रुतिः । न च जीवेश्वरैक्यमुक्तावपि । इदं ज्ञानमपाश्रित्य मम माधर्म्यमागताः । मर्गेऽपिनोपजायन्ते प्रलये
न व्यथंति च । यो वेद निहितं गुहायां परमेव्योमन् । मोक्षुते सर्वान्कामान्मह ब्रह्मणा विपश्चिता । एतमानंद

मयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमां लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुमंचरन् । एतत्सामगायत्रास्ते । सर्वे नंदं तियश
सागतेन सभासाहेन सख्यामखायः । कित्त्विषमृत्पितुषणिर्ह्येषामरंहितो भवति वाजिनाय । ऋचां त्वः पोषमा
स्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वोगायति शकरीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उत्तवः । परं ज्योति
रुपमं पद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते मत्तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्नममाणः । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजनः प
रमं साम्यमुपैति । मुक्ताः प्राप्य परं विष्णुं तद्देहं संश्रिता अपि । तारतम्येन तिष्ठन्ति गुणैरानंदपूर्वकैः । भूपामनु
ष्य गंधर्वा देवाः पितर एव च । आजानेयाः कर्म देवास्तत्त्व देवाः पुरंदरः । शिवो विरिंच इत्येते क्रमाच्छतगुणोत्त
राः । मुक्तावपि तदन्ये भूपाच्छतगुणावराः । नमो ब्रह्मणः कश्चिन्मुक्तावपि कथंचन । ततः सहस्रगुणिता
श्रीस्ततः परमो हरिः । अनंतगुणितत्वेन तत्समः परमोऽपि न । अक्षवंतः कर्णवंतः सखायो मनोजवेष्वसमावभू
वुः । कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधीत्यादि मोक्षानंतरमपि भेदवचनेभ्यः । न च यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा
भूतत्वेन कंपश्येत् । यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते । अविनाशित्वान्न
तु तद्वितीयमस्ति । ततो न्यद्विभक्तं यत्पश्येत् । परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तत्त्वस्य हं ब्रह्मास्मीत्यादि श्रुति

विरोधः । संज्ञानाशोयदिभवेत्किमुक्त्यानःप्रयोजनं । मोहंमांप्रापयामासभवानत्रेतिचोदितः । याज्ञवल्क्यः
 प्रियामाहनाहंमोहंब्रवीमिते । भूतजज्ञानलोपःस्यान्निजंज्ञानंनलुप्यते । नचज्ञेयविनाशःस्यादात्मनाशःकुतः
 पुनः । स्वभावतःपराद्विष्णोर्विश्वंभिन्नमपिस्फुटं । अस्वातंत्र्याद्विन्नमिवस्थितमेवयदेदृशं । तदाघ्राणादि
 भोगःस्यात्स्वरूपज्ञानशक्तितः । तदात्मानुभवोपिस्यादीश्वरज्ञानमेवच । यदान्यंनविजानातिनात्मानंनेश्व
 रंतथा । पुरुषार्थताकुतस्तुस्यात्तदभावायकोयतेत । तस्मात्स्वभावज्ञानेनभिन्नाविष्णुममीपगाः । भुंजतेस
 र्वभोगांश्चमुक्तिरेषानचान्यथा । यन्नपश्येत्परोविष्णुर्द्वितीयत्वेनमस्वतः । तद्वितीयंनभवतिप्रादुर्भावात्मकं
 वपुः । प्रधानपुरुषादन्यद्यत्तस्माद्विन्नमीश्वरः । विभक्तत्वेननियतंयस्मात्पश्यतिमर्वदा । पश्यन्नेवयतोविष्णुस्त
 दभेदंनपश्यति । चेतनाचेतनस्यास्यनाभेदोन्मिततोमुना । नहिज्ञानविलोपोस्तिमर्वज्ञस्यपरेशितुः । ब्रह्मा
 णिजीवाःसर्वेपिपरब्रह्माणिमुक्तिगाः । प्रकृतिःपरमंब्रह्मपरमंमहदच्युतः । नैवमुक्तानप्रकृतिःक्रापितद्विष्णुवै
 भवं । प्राप्तुवंत्यपितज्ज्ञानान्निजंब्रह्मत्वमाप्यते । यद्यस्यपरमेशित्वंतदास्याहुःस्विताकुतः । दुःस्वीचेत्कुतईश
 त्वमनीशोह्येवदुःस्वभाक् । कुतःसर्वविदोज्ञत्वंक्रमोप्यज्ञतांविना । तस्मान्नैवेश्वरोजीवस्तत्प्रमादात्तुमुच्यते ।

अहेयत्वादहंनामाभगवान्हरिरव्ययः । ब्रह्मामौगुणपूर्णत्वादस्म्यमावमनान्मितेः । अमनादमिनामामौतेज
 स्वान्वमितीरितः । सर्वैःक्रियापदैश्चैवंमैर्वैद्व्यपदैरपि । सर्वैर्गुणपदैश्चैववाच्यएकोहरिःस्वयं । युष्मत्पदैःप्रा
 तियोग्यात्तद्युतैश्चक्रियापदैः । अस्मत्पदैरांतरत्वाक्रियार्थैश्चतदन्वयैः । परोक्षत्वात्तत्पदैश्चमुख्यवाच्यःमणव
 तु । सर्वान्वेदानधीत्येवप्रज्ञाधिक्येनहेतुना । श्वेतकेतुरहंकारात्प्रायशोनास्मिमानुषः । देवोवाकेशवांशोवा
 नैषाप्रज्ञान्यथाभवेत् । एवंमहत्त्वबुद्धौवदर्पपूर्णोभ्यगात्पितुः । सकाशमकृताचारंतंदृष्ट्वास्तब्धमज्ञवत् । पितो
 वाचकुतःपुत्रस्तब्धतात्वामुपागता । प्रायोनारायणदेवंनैवत्वंपृष्ठवानसि । यस्मिज्ज्ञातेत्वविज्ञातज्ञानादीनां
 फलंभवेत् । प्राधान्यात्मदृशत्वाच्चतदधीनमितिस्फुटं । तत्सृष्टंचेतिविज्ञातंफलवद्भिभवेज्जगत् । स्वातंत्र्येणा
 स्यविज्ञानंमिथ्याज्ञानमनर्थकृत् । यथाचैवैकमृत्पिडज्ञानादेःमदृशत्वतः । मृन्मयंतदकार्यंचज्ञातंमृदिति
 भवेत् । यथैवमृत्तिकेत्यादिनित्यनामप्रवेदनात् । वाचारब्धमनित्यंतुज्ञातंतन्मूलमित्यपि । एवंकारणभूतो
 सौभगवान्पुरुषोत्तमः । प्रधानश्चस्वतंत्रश्चतन्मूलमखिलंजगत् । तदाधारंविमुक्तौचतदधीनंसदास्थितं । स
 सूक्ष्मोव्यापकःपूर्णस्तदीयमखिलंजगत् । तस्मान्तदीयस्वमसिनेवमोमिकथंचन । यथापक्षीचमूत्रंचनानावृ

क्षरसा अपि । यथानद्यः समुद्रश्च यथा वृक्षपरावपि । यथा धानाः परश्चैव यथैव लवणोदके । यथा पुरुषदेशौ च यथा
ज्ञानदावपि । यथा स्तेनापहार्यौ च तथा त्वंच परस्तथा । भिन्नौ स्वभावतो नित्यं नानयो रेकता क्वचित् । एवं भे
दोऽखिलस्यापि स्वतंत्रात्परमेश्वरात् । परतंत्रं स्वतंत्रेण कथमैक्यमवाप्नुयात् । स जीवनामा भगवान्प्राणधारण
हेतुतः । उपचारेण जीवाख्यामंमारिणि निगद्यते । तदधीनमिदं सर्वं नान्याधीनः सर्वेश्वरः । जीवेश्वरभिदा चैव
जडेश्वरभिदा तथा । जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा । जडभेदो मिथश्चेति प्रपंचो भेदपंचकः । स नित्य
एव नोत्पाद्य उत्पाद्यश्चेन्न शोदपि । तस्मादनादिमानेव प्रपंचो भेदपंचकः । विष्णोः प्रज्ञामितं यस्माद्वैतं न भ्रान्तिक
ल्पितं । अद्वैतः परमार्थो मौ भगवान्विष्णुरव्ययः । परमत्वं स्वतंत्रत्वं सर्वशक्तित्वमेव च । सर्वज्ञत्वं परानंदः सर्व
स्य तदधीनता । इत्यादयो गुणा विष्णोर्नैवान्यस्य कथंचन । अभावः परमद्वैते संत्येव ह्यपराणितु । विकल्पो वि
निवर्तेत कल्पितो यदिकेनचित् । अद्वैतं ज्ञानिनां पक्षेन तस्माद्विद्यते क्वचिदित्यादि श्रुतिभ्यो र्थांतरस्यैवावगत
त्वात् । एकपिंडनामधेयेति शब्दानां वैयर्थ्यं चान्यथा । न चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं तत्पक्षे । न हि शुक्तिज्ञो रज
तज्ञ इति व्यवहारः । न वक्तृत्वोऽपि भेद एव दृष्टान्तोक्तेश्च । तस्मादतच्च ममीत्येवोच्यते । ऐतदात्म्यमित्येतदात्म

संबंधि । तत्त्वामिकं । त्वमपि तदेतदात्म्यमेवामिनमोमीति वा । तदिति लिंगमाम्यं चात्र । अविद्यमानमे
वेश्वरं मृष्ट्यादिकं चाप्राप्तमेवात्मनो भिन्नत्वेन प्रापयित्वा तन्निषेधे कथं श्रुतेरुन्मत्तवाक्यत्वं न स्यात् । अनुवादोऽपि
यदिदं वदंति तन्न युज्यत इत्यादि वाक्यं परिहारे विशेषयुक्तिं च विनानदृष्टः । अतिप्रसंगश्चान्यथा । अभेदानुवा
देन भेदोपदेशः किमिति न स्यात् । सर्वशास्त्रांतिभेदोक्तेश्चैतदेव युक्तं । नामं वत्स्रवामिने प्रवृत्त्या तना प्रवक्तृ इत्या
चार्या आचार्याः । अहं विश्वं भुवनमभ्यभवां । अनंतं स्वर्गं लोकं ज्येये प्रति तिष्ठति प्रति तिष्ठति ब्रह्मविदो विदुः ।
नमो विष्णवं महते करोमि । पश्यंत्यात्मन्यवस्थितमित्यादि । न चेश्वरस्तद्भेदो वा प्रत्यक्षादिसिद्धः । तत्पक्षे त्वै
क्यादेरपि मिथ्यात्वात् स्वरूपस्य च सिद्धत्वाद्यर्थे व श्रुतिः । लक्षितस्वरूपस्यापि न स्वरूपादिशेषः । निर्विशेषत्वो
क्तः । मिथ्याविशेषोक्तौ चाप्रामाण्यं श्रुतेः । मिथ्यात्वं च मिथ्यैव तेषां । अतः सत्यत्वं सत्यं स्यात् । उपाधिकृत
भेदेषु पाधेर्मिथ्यात्वे त्वप्राप्तमेवोपाधिभेदं प्रापयित्वा पुनर्निषिध्यत इति म एव दोषः । सत्योपाधिपक्षे पि हस्तपा
दाद्युपाधिभेदेऽपि भोक्तुरेकत्वदृष्टरेकेनैवेश्वरेण सर्वोपाधिगतं सुखं दुःखं भुज्येतेत्येवमादयो दोषाः समा एव । अचे
तनानामनुभवाभावान्न तत्साम्यं । अतो जीवेश्वरयोर्भेद एवेति सिद्धं ॥ १८ ॥ य एनं जीवं चेत्तिहं तारं स्वातंत्र्येण ।

अन्यथामयाहतांस्वजहीत्यादिविरोधः। चेतनंप्रतियएनमितिपरमात्मनोपि समं॥१९॥ जीवेश्वरयोर्नित्यत्वे
मंत्रवर्णोप्यस्तीत्याह । न जायते म्रियते इति । अयं नापरमपुरुषो भूत्वा विद्यमान एव देहसंबंधरूपेणापि भविता
न । मरणं तु देहवियोग इति प्रसिद्धमेव । न हि घटादीनां मरणव्यवहारः । स्वरूपानाशः कैमुत्येनैव सिद्धः । अयं
जीवोऽप्यजो नित्यश्च । अन्यथा पुनरुक्तेः । शाश्वतश्च । न कदाचिदस्वातंत्र्यादिकं जीवस्वरूपं जहाति । अल्प
शक्तिरसार्वज्ञं पारतंत्र्यमपूर्णता । उपजीवकत्वं जीवत्वमीशत्वं तद्विपर्ययः । स्वाभाविकं तयोरेतन्नान्यथा स्या
त्कथंचन । वदंति शाश्वतावेतावत एव महाजना इति महाविष्णुपुराणे । पुराण्यणतिगच्छतीति पुराणः ॥२०॥
अविनाशिनं शरीरापायादिवर्जितं । नित्यं स्वरूपतः । एनं परमेश्वरं । कर्तृत्वं तु स्वतंत्रत्वं तदेकस्य हरेर्भवेत् ।
तच्चाव्ययं तस्य जानन्नकथं कर्ता स्वयं भवेदिति परमश्रुतिः । अन्यथा अविनाशिनं नित्यमिति पुनरुक्तिः ॥२१॥
जीवस्यापि शरीरमंयोगवियोगावेव जनिमृतीयतस्ततो न दुःस्वकारणमित्याह । वामांसीति ॥२२॥ कारणतो
पि नेश्वरस्यान्यथात्वमित्याह । नैनं छिंदंतीति ॥२३॥ अच्छेद्यत्वादिकं जीवस्यापि तत्त्वममित्याह । अच्छेद्यो
यमिति । नित्यं सर्वगते स्थितः अणुश्चायमिति सर्वगतस्थाणुः । सर्वगतो विष्णुस्तदधीनत्वादिकं तत्त्वत्वं ।

हेतुतोऽपि तत्त्वत्वान्न चलतीत्यचलः । नादेन शब्देन महवर्तत इति मनादन एव मनातनः । नित्यं सर्वगते विष्णा
वणुर्जीवो व्यवस्थितः । न चास्य तदधीनत्वं हेतुतोऽपि विचाल्यते । निषेधविधिपात्रत्वात्मना तन इति स्मृत इति
महाविष्णुपुराणे । अच्छेद्योयमित्यादि पुनरुक्तिश्चान्यथा । यस्मिन्नयं स्थितः सोऽव्यक्ता चित्यादिरूपः । एवं
ज्ञातः परमेश्वरः सर्वदुःस्वनाशं करोतीति नानुशोचितुमर्हसि । तेषामहं मुद्रतेत्यादेः । न त्वेवाहं जातु नाम न
त्वमित्युभयोरपि प्रस्तुतत्वात् । देहिनः शरीरिणः । देहीति विशेषितत्वाच्च जीवस्य तत्र तत्र । अविनाशितु । ये
न सर्वमिदं तत् । अनाशिनो प्रमेयस्य । न म्रियते भूत्वा भवितान् । अविनाशिनं । अव्ययं । अव्यक्तोऽयम
चित्तोऽयमविकारोऽयमित्यादि परमात्मनश्च । न हि जीवेन तत् सर्वं । न च मुख्यतोऽप्रमेयोऽसौ । न च न म्रियते ।
न चाविनाशिनं नित्यमिति नित्यत्वातिरिक्तमविनाशित्वं तस्य । न चाव्यक्तत्वमविकार्यत्वं च मुख्यं । न च भूत्वा
भवितवानेति देहस्याप्यनुत्पत्तिः । परमात्मनस्तु देहवियोगादिकमपि नास्तीत्यविनाशित्वित्यादिविशेषणं ।
यस्मादेवं भूतस्तस्मात्स एव स्वतंत्रः । तदधीनमन्यत्सर्वं । अतः स एव सर्वपुरुषार्थदः । अतस्तत्पूजासत्कर्मैव । अत
स्तदर्थयुध्यस्व । अन्येषां त्वंतवंत एव देहाः । प्राकृतदेहिनश्च । अतोऽस्वतंत्रत्वान्न हंतुं तेषां सामर्थ्यं । नित्यत्वा

ब्रह्मन्यतंच । तस्माद्धंताहतइतिमन्यमानोनविजानीतः । यस्मादयमेवपरमेश्वरःशरीरवियोगरूपेणापिन
 म्रियतेतत्संयोगरूपेणापिनजायतेजीववत्कदापि । अतःमएवस्वतंत्रत्वात्सर्वस्यहंता । जीवस्तुतेनशरीरेह
 न्यमानेस्वयंनहन्यतइत्येतावत् । अतएवमविनाशित्वादेःस्वातंत्र्यात् । सर्वकर्तारंपरमात्मानंयोवेदसकथं
 धातयतिहंतिवा । वाममोजरावत्स्वशरीरजरादावस्वातंत्र्यदर्शनात्मवत्त्रास्वातंत्र्यंज्ञातव्यंजीवस्य । ईश्वर
 स्यतुदेहस्याप्रिच्छेदादेरभावात्स्वातंत्र्यं । नैनंछिंदतीतिच्छेदनाद्यभावःसाक्षादेवदर्शयितुंशक्यतेस्वदेहस्ये
 तिवर्तमानापदेशः । छेदनादिकंत्वीश्वरगोमोहायमृषैवदर्शयति ॥२४॥ सर्वगतश्चेत्परमात्माकिमिति तथानदृ
 श्यतइत्यतोवक्ति । अव्यक्तोयमिति । कथमेतद्युज्यते । अचिंत्यशक्तित्वात् । नचमाशक्तिःकदाचिदन्यथा
 भवति । अविकार्यत्वात् । यानियान्यम्यरूपाणितानिमर्वाण्यप्येवंभूतानीतिदर्शयितुमेनमयमित्यादिपृथ
 ग्वचनं । जीवितुमर्बजीवेष्वनुगमार्थं । सर्वचेतच्छ्रुतिमिद्धं । मदेहःसुखगंधश्चज्ञानभाःमत्पराक्रमः । ज्ञान
 ज्ञानःसुखसुखःमविष्णुःपरमोक्षइतिपिंगिश्रुतिः । अदेहोदेहवांश्चैकःप्राच्यतेपरमेश्वरः । अप्राकृतशरीरत्वा
 ददेहइतिकथ्यते । शिरश्चरणवाहादिविग्रहोयंस्वयंहरिः । स्वस्मान्नान्योविग्रहोस्यततश्चादेहउच्यते । स्वयं

स्वरूपवान्यस्मादेहवांश्चोच्यतेततः । शिरश्चरणवाहादिःसुखज्ञानादिरूपकः । मचविष्णोर्नचान्योस्तिय
 स्मात्सोचिंत्यशक्तिमान् । देहयोगवियोगादिस्तनानास्यकथंचन । गुणरूपोपिभगवान्गुणभुक्कमदाश्रुतः ।
 अहमित्यात्मभोगोयत्सर्वेषामनुभूयते । अभिन्नेपिविशेषोयंमदानुभवगोचरः । विशेषोपिहिनान्योतःमचस्व
 स्यापियुज्यते । नानवस्थाततःक्वापिपरमेश्वर्यतोहरः । युक्तायुक्तत्वमपिहियदधीनंमदेष्यते । प्रमाणावग
 तेतत्रकुतएवह्ययुक्ततेत्यादिपरमश्रुतिः । गुणाःश्रुताःसुविरुद्धाश्चदेवमंत्यश्रुताअपिनेवात्रशंका । चिंत्याअ
 अचिंत्याश्चतथैवदोषाःश्रुताश्चनाज्ञोहितथाप्रतीताइत्यादिचर्ग्वेदमोपर्णशास्त्रायां । एकमेवाद्वितीयंनेहना
 नास्तिकिंचन । मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति । यथोदकंदुर्गेवृष्टंपर्वतेषुविधावति । एवंधर्मान्पृ
 थक्पश्यंस्तानेवानुविधावति । मत्स्यकूर्मादिरूपाणांगुणानांकर्मणामपि । तथैवावयवानांचभेदंपश्यतियः
 कचित् । भेदाभेदौचयःपश्येत्सयातितमएवतु । पश्येदभेदमेवेषांबुभूषुःपुरुषस्ततः । अभेदपिविशेषोस्तिय
 वहारस्ततोभवेत् । विशेषिणांविशेषस्तथाभेदविशेषयोः । विशेषस्तुसएवायंनानवस्थाततःकचित् । प्रादु
 र्भावादिरूपेषुमूलरूपेषुसर्वशः । नविशेषोस्तिसामर्थ्येगुणेष्वपिकदाचन । मत्स्यकूर्मवराहाश्चनृसिंहवटुभा

गीता०
॥ १० ॥

गवाः। राघवः कृष्णबुद्धौ च कल्कव्यामैतरेयकाः। दत्तो धन्वंतरिर्यज्ञः कपिलो हंसतापसौ। शिशुमारो हयास्य
श्रुहरिः कृष्णश्च धर्मजः। नारायणस्तथेत्याद्याः साक्षान्नारायणः स्वयं। ब्रह्मरुद्रौ शेषविषौ शक्राद्या नारदस्तथा।
सनत्कुमारः कामभवोऽप्यनिरुद्धो विनायकः। सुदर्शनाद्या युधानि पृथ्वाद्याश्च कवर्तिनः। इत्याद्या विष्णुना वि
ष्टाभिन्नाः संमारिणो हरेः। तेष्वेवलक्ष्मणाद्येषु त्रिष्वेवं च बलादिषु। नरार्जुनादिषु तथा पुनरावेश उच्यते। स्वल्प
स्तु पुनरावेशो धर्मपुत्रादिषु प्रभोः। एतज्ज्ञानाति यस्तस्मिन्प्रीतिरभ्यधिका हरेः। संकरज्ञानिनस्तत्र पातस्तम
सि च ध्रुवमित्यादि महावराहे ॥ २५ ॥ तिष्ठतु तावदयं विस्तारः। यावन्मोक्षं जीवस्य जन्ममरणे स्वप्नमेव मन्यसे न
तु नियमेन। तथापि तावन्मात्रेणापि ज्ञानेन शोचितुं नार्हसि। नित्यं सनातनं प्रोक्तं नित्यं नियतमेव चेति शब्द
निर्णये। अत्र तु नियतं। जातस्य हि ध्रुव इति प्रकाशनात् ॥ २६ ॥ तस्मान्नात्राश्चर्यबुद्धिः कर्तव्या ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥
किं तर्ह्यश्चर्यो भगवानेवेत्याह। आश्चर्यवदिति। आश्चर्यमेव मन्तमेन माश्चर्यवत्पश्यति न पुनरनाश्चर्यं। गग
नं गगनाकारं मागरः मागरोपम इत्यादिवत्। आश्चर्यो भगवान्विष्णुर्यस्मान्नेतादृशः क्वचित्। तस्मात्तद्गोचरं
ज्ञानं तद्गोचरवदेव त्विति ब्रह्मतर्कः। अनाश्चर्यवदप्यसुरादयः पश्यन्तीति कश्चिदिति विशेषणं ॥ २९ ॥ देही कुतो व

तात्पर्य
अ० २

॥ ६९ ॥

ध्यः यस्मादयमीश्वरः सर्वस्य जीवस्य मृक्षमेस्थले च देहे रक्षकत्वेनावस्थितः अतएवावध्यः। न स्वसामर्थ्यकस्या
पि। द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च। यदनुग्रहतः मन्तिनमन्ति यदुपेक्षयेति हि भागवते। तत्र तत्र स्थि
तो विष्णुर्नित्यं रक्षति नित्यदा। अनित्यं देवानित्यं च नित्या नित्यं ततस्ततः। भावाभावनियंता हितदेकः पुरुषो
त्तम इति पाज्ञे ॥ ३० ॥ जित्वा स्वर्गं महीं च। ये युध्यन्ते प्रधने पुशूरा म इति श्रुतेः ॥ ३१ ॥ सम्यक्ख्यातिज्ञानं सांख्यं।
युज्यते नेनेतियोगस्तदुपायः। सम्यक्तत्त्वदृशिः सांख्ययोगस्तत्साधनं स्मृतमिति शब्दनिर्णये। ब्रह्मतर्कस्तर्क
शास्त्रं विष्णुना यत्समीरितं। अक्षपादकणादौ च सांख्ययोगो च हेतुकाः। बौद्धपाशुपताद्यास्तु पाषंडा इति की
र्तिताः। मीमांसा त्रिविधा प्रोक्ता ब्राह्मी देवी चार्मिकी। ब्रह्मतर्कचमीमांसा मेवेतज्ज्ञानसिद्धये। वैदिकज्ञाने वै
रूप्यान्ना न्यत्मेवेतपंडित इत्यन्यसांख्ययोगयोर्निषिद्धत्वान्नारदीये। सांख्यस्य निरीश्वरत्वादुक्तत्वाच्चेतश्चरस्य।
सांख्यैर्योगैश्च विहित हिंसाया अप्यनर्थहेतुत्वांगीकारात्। अत्र तु युद्धविधानाच्च मोक्षार्थत्वेनैव कर्मबंधं प्रहास्य
सीति। परमसांख्ययोगयोश्चोक्तार्थत्वेनैव विरोधः ॥ ३१ ॥ प्रारंभमात्रमिच्छावा विष्णुधर्मेन निष्फला। नचा
न्यधर्माकरणाद्गोपवान्विष्णुधर्मकृदित्याग्नेये। स्वोचितेनैव धर्मेण विष्णुपूजामृते क्वचित्। नाप्रवृत्तिः प्रवृत्तिः

गीता०
॥ ११ ॥

वीर्यत्रधर्मःमर्वेणवः । एनंधर्मचदेवाद्यावर्ततेमात्त्विकाजनाः । एषकार्तयुगोधर्मःपांचरात्रश्चवैदिकः । तत्प्री
त्यर्थविनान्यस्मैनोदविंदुनतंडुलं । दद्यान्निराशीश्चमदाभवेद्भक्तश्चकेशवे । नैतत्समेधिकेवापिकुर्याच्छंका
मपिक्वचित् । जानीयात्तदधीनंचमर्वतत्तत्त्वविमदा । यथाक्रमंतुदेवानांतारतम्यविदेवच । एषभागवतो
मुख्यस्त्रेतादिषुविशेषतः । एषधर्मोतिफलदोविशेषेणपुनःकलौ । एवंभागवतोयस्तुमएवहिविमुच्यते । त्रैवि
द्यस्वपरोधर्मोन्नानादेवतपूजनं । तत्रापिविष्णुज्ञातव्यःमर्वेभ्योभ्यधिकोगुणैः । समर्पयतियज्ञाद्यमंततस्त्वेव
विष्णवे । त्रैविद्यधर्मापुरुषःस्वर्गभुक्त्यानिवर्तते । पुनःकुर्यात्पुनःस्वर्गयातियावद्धरेर्वशे । सर्वान्देवान्प्रवि
ज्ञायतत्कर्मवमदाभवेत् । सम्यक्तत्वापरिज्ञानादन्यकर्मकृतेरपि । स्वर्गादिप्रार्थनाच्चेवरागादेश्चापरिक्षयात् ।
मदाविष्णोरस्मरणात्त्रैविद्योनामुयात्परं । क्रमेणमुच्यतेविष्णोर्कर्माण्यंतेममर्पयन् । यदिमर्वाणिनियमाज्ज
न्मभिर्वहुभिःशुभैः । परंविष्णुंनयोवेत्तिकुर्वाणोपित्रयीक्रियाः । नामौत्रैविद्यइत्युक्तोवेदवादीमउच्यते । वादो
विवादःसंप्रोक्तोवादोवचनमेवच । वेदोक्तेविष्णुमाहात्म्येविवादात्पठनादपि । अथवानिरर्थकात्पाठाद्वेदवा
दीसउच्यते । वेदवादरतो न स्यान्नपापंडीनहेतुकी । तेभ्योयातितमोघोर्मंधंयस्मान्नचोत्थितिः । अनारंभ

तात्पर्य
अ० २

॥६९१॥

मनंतंचनित्यदुःखंमुखोज्झितं । व्रंयद्वेदगदितंयत्रयांत्यसुरादयः । बुद्धिर्निर्णीततत्त्वानामेकाविष्णुपरायणा ।
बहुशाम्बाह्यनंताश्चबुद्धयोव्यवमायिनामितिब्रह्मवैवर्ते ॥४०॥४१॥ अव्यवमायबुद्धिःकेशां । यांवाचमविप
श्चितःप्रवदंति । तयापहतचेतमां । बुद्धिर्व्यवमायात्मकत्वेनममाधानेनवर्तते । यथावस्तुतथाज्ञानंतत्साम्या
त्मममीरितं । विषमंत्वन्यथाज्ञानंसमाधानंसमस्थितिः । नतद्भवत्यमद्राक्ष्येर्विषमीकृतचेतमां । स्वर्गादिपु
ष्पवाद्येववचनंयदचेतमां । नमन्यंतेफलमोक्षंविष्णुमामीप्यरूपकं । फलदंचनमन्यंतेतंविष्णुंजगतःपतिं ।
भोगैश्वर्यानुगत्यर्थक्रियाबाहुल्यमंततां । बहुमंमारफलदामंतेतममिपातिनीं । यांवदंतिदुरात्मानोवेदवा
क्यविवादिनः । तयामंमोहितधियांकथंतत्त्वज्ञताभवंदितिच । इष्टापूर्तमन्यमानावरिष्ठनान्यच्छ्रेयोवेदयंतं
प्रमूढाः । नाकस्यपृष्ठमुकृतंतेनुभूत्वाइमंलोकंहीनतरंवाविशंतीतिचाथर्वणीयश्रुतिः । वेदवादरतो न स्यान्नपा
पंडीनहेतुकीतिहिभागवते । येनजानंतितंविष्णुंयाथातथ्येनमंशयात् । जिज्ञामवश्चनितरांश्रद्धावंतःसुसा
धवः । निणेतृणामभावेनकेवलंज्ञानवर्जिताः । तेयाज्ञिकाःस्वर्गभोगक्षयेयांतिमनुष्यतां । यैर्निश्चितंपरत्वं
तुविष्णोःप्रायो न यातनां । ब्रह्महत्यादिभिरपियांत्याधिक्येचिरंनतु । विशेषएवतेषांतुतदन्येषांविपर्ययः । ये

गीता०
॥ १२ ॥

तु भागवताचार्यैः सम्यग्यज्ञादिकुर्वते । बहिर्मुखा भगवतो निवृत्ताश्च विकर्मणः । दक्षिणा तर्पितानां तु ह्याचार्या
णां तु ते जसा । यांति स्वर्गततः क्षिप्रं तमोऽंधं प्राप्नुवंति च । तदन्ये नैव च स्वर्गं यांति विष्णु बहिर्मुखा इति नारदीये
॥ ४२ ॥ ४४ ॥ त्रैगुण्याख्यं विषयापयंति अपगमयंतीति त्रैगुण्यविषयाः । आश्रित्य वेदांस्तु पुमांसैर्गुण्यविषहारि
णः । निस्त्रैगुण्यो भवेन्नित्यं वा मुदेवैकमं श्रय इति च । मत्त्वं माधुगुणाद्विष्णुरात्मा संततिहेतु इति च । संततवि
ष्णुस्मरणं नित्यमत्त्वस्थत्वं । परमात्मा मम स्वामीति ज्ञानमात्मवत्त्वं । तेनैक्यज्ञानं निवारयति । विरुद्धयोगक्षेमे
च्छावर्जितः । अन्यथात्थानादेरप्ययोगात् ॥ ४५ ॥ उद्रेकात्पातुराहित्यादनत्वाच्च ग्विलस्य च । प्रलयेऽप्युद
पानोऽसौ भगवान्हरिरीश्वरः । प्रकृतिर्बुद्धरूपेण सर्वमावृत्य तिष्ठति । प्रलयेऽस्तोलयं प्राहुः सर्वतः संप्लुतोदकमिति
च । यावत्प्रयोजनं विष्णोः सकाशात्माधकस्य च । धर्ममोक्षादिकं नावत्सर्ववेदविदो भवेत् । वेदार्थनिर्णयो य
स्माद्विष्णोर्ज्ञानं प्रकीर्तितं । ज्ञानात्प्रमन्नश्च हरिर्यतो ग्विलफलप्रद इति च । सर्वतः संप्लुतोदकेऽप्युद्रिक्तः पालक
वर्जितः । कालाद्यनश्रयो विष्णुस्तस्माद्यवत्फलं तावत्सर्ववेदेषु विंशेऽपज्ञस्यैव भवतीत्यर्थः । सर्वे हि विष्णोरन्ये
प्रलयकाले नोद्रिक्ताः । ये चोद्रिक्ता मुक्तारमाचतेऽपि न पालकवर्जिताः । विष्णुपाल्यत्वात् । न च मुक्ताः काला

तात्पर्य
अ० २

६९२॥

दिचेष्टकाः । न चोद्रिक्तत्वं तेषां तद्वत् । अत उदपानो विष्णुरेव । प्रलये विशेषतोऽपि । आनीदवा तं स्वधया तदे
कं तस्माद्धान्यन्नपरः किंच नाम । तमामीन्तममा गृह्णमग्रे प्रकेतं मलिलं सर्वमाइदं । आपो वा इदमग्रे सलिल
आमीन्मलिल एकोद्रष्टा ज्ज्ञेतो भवतीत्यादि श्रुतिभ्यः ॥ ४६ ॥ कर्माधिकारिणपवत्वदादयो जीवाः । फलं तु मदाय
त्तमिति भावः । माकर्मफलहेतुर्भूः नेश्वरोऽहमिति भावंकुरु । एष उ एव शुभाशुभैः कर्मफलैरेनं संयोजयति न स्वयं
संयुक्तो भवति यदेनं कर्मफलैः संयोजयति न स्वयं संयुक्तो भवति तस्मादन्य एवामौ भगवान्वेदितव्य इति पैगिश्रु
तिः ॥ ४७ ॥ मंगं फलस्नेहं ॥ ४८ ॥ बुद्धो जातायामपि विष्णुमेव शरणमन्विच्छ । अज्ञानां ज्ञानिनां चैव मुक्तानां श
रणं हरिः । तं ये स्वैक्येन मन्यंते सर्वभिन्नगुणोच्छ्रयात् । कृपणास्ते न मस्य धेनिपतंति न संशयः । न तेषामुत्थितिः
क्वापि नित्यातिशयदुःखिनां । गुणभेदविदां विष्णोर्भेदाभेदविदामपि । देहकर्मादिपुतथा प्रादुर्भावादिकेपि
वा । स्वोद्रिक्तानां तदीयानां निंदां कुर्वति येषां च । सर्वेषामपि चैतेषां गतिरपानसंशय इति नारदीये ॥ ४९ ॥
यथा बद्धिगुणं ज्ञात्वा तदर्थत्वेन कर्मकरणमित्येतत्कर्मकौशलमेव योगः । भगवज्ज्ञानमेव बुद्धिः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ निर्वे
दं नितरां लाभं । बुद्धिमोहो यदानस्यादन्यथा ज्ञानलक्षणः । श्रोतव्यश्रुतसाफल्यं तदा प्राप्नोति मानवः । श्रुति

गीता०
॥ १३ ॥

मार्गप्रपन्नातुतदर्थज्ञाननिश्चला । समाधानेनतुपुनरापरोक्ष्यान्ननिश्चला । विष्णोप्राप्त्यतितद्योगंमुक्तोभू-
त्वातदश्रुतइतिच । श्रुतौविशेषेणप्रतिपन्ना ॥५२॥५३॥ काभाषा । कथंभाष्यते । कैर्गुणैः । समाधिस्थस्य
विषमबुद्धिर्वर्जितस्या॥५४॥मर्वकामनिवृत्तिस्तुज्ञानतो न कथंचन । अनिषिद्धकामितेवातोह्यकामित्वमिती-
र्यते । अपरोक्षदृशोपिस्माद्यदानाम्यपरोक्षदृक् । कचिद्विरुद्धकामोपियथायुध्यद्धरोहरिं । अतो न भिभ-
वोयावदृशस्तावन्निगद्यते । स्थितप्रज्ञस्तथाप्यस्यकादाचिन्मयपियादृशिः । नियमेनैवमोक्षायभवेद्योग्याभवे-
द्यदि । अयोग्याभक्तिजानाचेत्कमान्मुक्त्यैभवेत्तथेतिच । आत्मनिविष्णो आत्मनाविष्णुना । तत्प्रसादादे-
वतुष्टः॥५५॥रमोगगः॥५६॥ममोहान्मिथ्याज्ञानात् । ज्ञानमप्यन्यथास्मर्यते । वाक्यार्थानामन्यथास्मर-
णान्निर्णीतंज्ञानमपिनश्यति॥५७॥५८॥ज्ञानंतिर्भगवन्निष्ठा । शमोमन्निष्ठेतिद्विभागवते ॥५९-६०॥ देवेभ्यो-
न्येयदाब्रह्मपश्यंत्यन्यन्नदृश्यते । निशायामिवमुच्यक्तंयथान्यैर्ब्रह्मनेयते । आश्चर्यवस्तुदृश्यदृश्यक्तमन्यन्नप-
श्यति । ऐकाग्र्याद्रासुखोद्रेकादेवाःमर्यवदेवच । प्रायशःमर्ववन्तारग्नत्रापिद्युत्तरोत्तरमितिब्रह्मतर्कं ॥६१॥
भुंजानोपिहियःकामान्मर्यादानंतरेत्कचित् । समुद्रवद्धर्ममर्यानामौकामीमउच्यते । केतिकुत्मितवाचीस्या

तात्पर्य
अ० २

॥६१३॥

त्कुत्मितंमानमेवतु । कामोमोक्षविरोधीस्यान्नमर्वेच्छाविरोधिनीतिच । नचमर्वेच्छाभावेजीवनंभवति ।
ज्ञानिमोक्षोयतोह्यत्रविष्णुनिष्ठाभवेद्भवेतिच॥७०॥निषिद्धस्पृहाभावमात्रेणमर्वविषयान्विहाय । अस्वरूपे-
स्वरूपत्वमतिरवह्यहंकृतिः । त्याज्यामर्वत्रममताज्ञात्वामर्वहरेर्वशइतिच॥७१॥ब्राह्मीब्रह्मविषया । ज्ञानिना
मप्यंतकालेन्यमनमांप्राग्बध्यकर्मभावाज्जन्मांतरं । प्राग्बध्यकर्मनाशकालेनियमेनभगवत्स्मृतिर्भवति । ततो
मोक्षश्च । यंयंवापिस्मरन्भावमितिहवक्ष्यति । वाणंशरीरं । अभावाज्जडदेहस्यविष्णुर्निर्वाणउच्यते । भि-
न्नदेहाभावतोवासमहस्यशिराअपीतिच ॥७२॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगव-
द्गीतातात्पर्यनिर्णयद्विर्तायाध्यायः ॥२॥

हरिःॐ । ज्ञानंयोगश्चोक्तौ । तत्रकर्मयोगंविशेषतःप्रपंचयत्यनेनाध्यायेन । दूरेणह्यवरंकर्मेतिप्रश्नबीजांज्ञा-
नप्रचुरोयोगोज्ञानयोगः । कर्मप्रचुरोन्यः । सांख्याज्ञानप्रधानत्वाद्देवाश्चयतयस्तथा । मुख्यसांख्यास्तत्रदेवा-
ज्ञानमेषांमहद्यतः । बहुकर्मकृतोप्येतततोपिबहुवेदनात् । मुख्यसांख्याइतिज्ञेयास्तदन्येकर्मयोगिनः । ज्ञानि-
नोप्यतिबाहुल्यात्कर्मणःकर्मयोगिनः । नोभयंतद्विनाकश्चित्पुमान्हिपुरुषार्थभाक् । नहिकश्चित्क्षणमपिजा-

तुतिष्ठत्यकर्मकृत् । नचज्ञानंविनाकर्मपुरुषार्थकरंभवेदितिब्रह्मवैवर्ते । निष्ठापर्यवसितिर्मुक्तिः । ज्ञानिनोमोक्ष
नियमस्तथापिशुभकर्मणा । आनन्दवृद्धिरन्येनद्वासोज्ञानंतुर्कर्मणेतिपरमश्रुतेर्नकर्मणानप्रजयाधनेनेत्यादि
विरोधोन । अन्यथानकर्मणामनारंभादित्याद्युभयसमवाक्यशेषविरोधश्च । समत्वंचनहिकश्चिदित्यादेः ।
नान्यःपंथाइत्यपिज्ञानमृतेनमोक्षइत्येवाह ॥३॥४॥ कर्तृत्वंद्विविधंप्रोक्तंविकारश्चस्वतंत्रता । विकारःप्रकृते
रेवविष्णोरेवस्वतंत्रतेतिपेगिश्रुतेःकार्यतेह्यवशइत्यत्रावशोविष्णुवशः । अःइतिब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ॥५॥कर्मणा
बध्यतेजंतुरित्यादिकमप्यवैष्णवकर्मविषयमित्याह । यज्ञार्थादितिज्ञानामभगवान्विष्णुस्तंयात्युद्देशएषयः ।
मयज्ञइतिमंप्रोक्तोविहितकर्मणिस्थितइतिवर्कश्रुतिः ॥९॥जननात्परमस्यादेःपर्जन्योमेघसंततिः । सयज्ञात्क
र्मणःमोपिसमस्तंकर्मकेशवात् । मनित्योप्यक्षरततिरूपाद्वाक्याद्विगम्यते । वाक्यमुच्चार्यतेभूतैस्तान्यन्नात्त
च्चेमेघतः । तस्मात्सर्वगतोविष्णुर्नित्यंयज्ञेप्रतिष्ठितः । एवंप्रवर्तितंचक्रंनानुवर्तयतीहयः । मपापोविश्वहंतृत्वा
न्नरकमज्जतिध्रुवं । वाचिकोमानमोयज्ञोन्यामिनांतुविशेषतः । वनस्थम्याक्रतुर्यज्ञःकृत्वादिर्गृहिणोऽखिलः ।
शुश्रूषाद्यात्मकोयज्ञोविहितोब्रह्मचारिणः । विद्याभयादिदानंचसर्वेषामपिमंतं । गृहिणोवित्तदानंतुवनस्थ

स्यान्नपूर्वकं । सर्वैःकार्यतपोधोरमितिसर्वेत्रिकर्मिणइतिनारदीये । ब्रह्माक्षरशब्दार्थयोर्व्यत्यामेतस्मात्सर्वग
तंब्रह्मेतिप्रत्यभिज्ञाविरोधश्चक्रकाप्रवेशश्च ॥१४-१६॥ तृप्तिमंतोपशब्दयोःपर्यायत्वेपिपरमात्मनातृप्तःपरमात्म
नितृप्तइतिविशेषः । विष्णुप्रमादाद्रतिमांस्तृप्तोविष्णुप्रमादतः । विष्णावेवातितृप्तश्चमुक्तोसौविध्यगोचरइत्या
म्रेये । रतिरानंदउद्दिष्टस्तृप्तिस्तुकृतकृत्यता । प्रीतिस्तुद्विविधःस्नेहःकर्मजोनिजएवचेतिशब्दनिर्णये । संतो
षस्तृप्तिरापूर्तिःप्रीतिःपर्यायवाचकाइत्यभिधानं ॥१७॥यस्मादमुक्तस्यकार्यमस्त्येवतस्मादमुक्तः । अमुक्तआच
रन्नेवयस्मात्परमाप्नोति । मुक्तस्यैवकार्यनास्तीत्येवकारार्थोपिस्थितितुशब्देनावगतः । तस्मात्कर्मसमाचरे
त्युपसंहारविरोधश्चान्यथा । ब्रह्मनिष्ठाब्रह्मरताब्रह्मज्ञानमुत्तर्पिताः । पांडवानांचमुक्तानामंतरंकिंचिदेवहीति
भविष्यत्पर्ववचनाच्चनार्जुनस्यामुख्याधिकारिता । आत्मरतिरेवस्यादित्येवशाब्देनमुक्तानामेभ्योविशेषोद
र्शितः । एषांकदाचिदुःखाभासस्यापिभावात् ॥१९॥महैवकर्मणासिद्धिमास्थिताजनकादयः । ज्ञाननिष्ठाअपित
तःकार्यवर्णाश्रमोचितमितिच । अज्ञानांज्ञानदंकर्मज्ञानिनालोकसंग्रहात् । अद्वैवतुष्टिदंमह्यंसामुक्तानंदपू
र्तिदा ॥२०॥ममैवकेवलंनास्तिकेनाप्यर्थस्तथाप्यहं । कर्मकृल्लोकरक्षायैतस्मात्कुर्वीतमत्परइतिकृष्णसंहिता

गीता०
॥ १५ ॥

यां रक्षया वाथ मृष्ट्या वामं हत्यादेन तु क्वचित् । अथो विष्णोस्तथाप्येपस्वभावात्सर्वकर्मकृत् । मत्तो नृत्तादिकं य
द्वत्कुर्यात्सुखविशेषतः । परमानंदरूपत्वात्कुर्याद्विष्णुस्तथैव त्वितिवर्कश्रुतिः ॥ २२ ॥ नाहं कर्ता हरिः कर्ता तत्पू
जा कर्म चाखिलं । तथापि मत्कृता पूजा तत्प्रसादेन नान्यथा । तद्भक्तिस्तत्फलं मद्यंतं तत्प्रसादः पुनः पुनः । कर्म
न्यासो हरावेवं विष्णोस्तृप्तिकरः मदा । यस्मात्स्वतंत्रकर्तृत्वं विष्णोरेव न चान्यगं । तदधीनं स्वतंत्रत्वं स्वावरापे
क्षयैव तु । जीवस्य विकृतिर्नाम कर्तृत्वं जडमंश्रयं । पुमान्दोग्धा च गौर्दोग्ध्रीस्तनोदोग्धेति वत्कृमादिति ब्रह्म
तर्कवचनादींश्चरजीवप्रकृत्यादीनां कर्तृत्वमकर्तृत्वं च विभागेन ज्ञातव्यमवत्र । क्वचित्स्वभावः प्रकृतिः क्वचिच्च
त्रिगुणात्मिका । क्वचित्प्रकृष्टकर्तृत्वाद्भगवान्प्रकृतिर्हरिरिति शब्दनिर्णये । स्वभावतस्त्रिधा जीवा उत्तमाधमम
ध्यमाः । उत्तमान्त्रदेवाद्यामर्त्यमध्यास्तुमध्यमाः । अधमा अमुगाद्याश्च नैषामस्त्यन्यथा भवः । शरीरमात्रान्य
थात्वे स्वजातिं पुनरेष्यति । उत्तमा मुक्तियोग्यास्तु मृतियोग्यास्तु मध्यमाः । अपरं धनमो योग्याः प्राप्तिः माधन
पूर्तिः । पूर्यभावेन मर्वेषामनादिः संमृतिः स्मृता । नैव पूर्तिश्च मर्वेषां नित्यकालहरीच्छया । अतो नुवर्तते नि
त्यं संसारो यमनादिमान् । अतो धमाना जीवानां मिथ्याज्ञानादयो ग्विलाः । स्वाभाविका गुणा ज्ञेयामध्यमर्त्येषु

तात्पर्य
अ० ३

॥ ६९५ ॥

मिश्रिताः । तत्त्वज्ञानं विष्णुभक्तिरित्याद्या देवतादिषु । कार्यते ह्यवशः कर्ममर्वैस्तैः प्राकृतैर्गुणैः । स्वाभाविकगु
णानेतान्हेतुं कृत्वैव विष्णुना । कर्मसुक्रियमाणेषु कर्ताहमिति मृदधीः । मन्यते तत्त्वविद्विष्णोर्गुणा इच्छादय
स्तुये । स्वाभाविकेषु जीवस्य कामाद्येषु मदेव तु । प्रेरकत्वेन वर्तते स्वातंत्र्यममनक्वचित् । इति मत्त्वानसक्तः स्या
त्प्रीतोऽस्य भवति प्रभुः । स्वभावगुणमंमृदाज्ञानादिगुणवत्तरं । स्वातंत्र्येणैव कर्तारं चात्मानं प्रति जानते । तान्गु
णान्कर्मतस्त्रैव विष्ण्वधीनं न ते विदुः । तेष्वयोग्येषु तत्त्वज्ञस्तत्त्वं नातिप्रकाशयेत् । वदेद्विवादरूपेण नोपदेशात्
नाक्वचित् । सभारूपेण वा त्रयात्पृष्टव्यं किं कृदववा । बुद्धाप्यमोयतो नित्यं स्वभावानुगचेष्टितः । स्वभावां
तिभूतानि निग्रहः किं करिष्यतीत्यादिप्रकाशसंहितायां ॥ २७ ॥ ३५ ॥ परमेश्वराद्देवेभ्यश्चार्वाक्तनप्रेरकं पृच्छ
ति । अथ केनेति ॥ ३६ ॥ अखिलप्रेरको विष्णुर्ब्रह्माद्यास्तदवांतराः । असुरा अशुभेष्वेव कामादेरभिमानिनः ।
तत्र कामः कालनेमिः सर्वधूममलो बवत् । शुभमध्याधमजनं क्रमादावृत्यतिष्ठति । महाशनस्य तस्येदं नालं ते
नानलो भिवत् । भुंजान इन्द्रियाविष्टो ज्ञानास्त्रैणैव हन्यत इति ब्रह्मतर्कः । ज्ञानावरणरूपेण दमावृणोतीत्यावृतं
ज्ञानमिति पुनराह । न केवलं दुष्पूरो नालमिति मन्यते चेत्त्यनलः । अग्रेरप्यनलः कामो यन्नालमिति मन्यत इ

गीता०
॥ १६ ॥

तिच॥३७॥४१॥सर्वेभ्यःप्रवरादेवाइंद्राद्याइंद्रियात्मकाः । तेभ्योमनोभिमानीतुरुद्रस्तस्मात्सरस्वती । बुद्ध्या
त्मिकाततोब्रह्मामहानात्मापरःस्मृतः । अव्यक्तरूपालक्ष्मीश्वरातोतोहरिःस्वयं । नतत्समोधिकोवेतिह्यानु
पूर्वीप्रकीर्तिता । यथाक्रमप्रबोधेननाश्याःकामादिशत्रवः । प्राप्यतेचपरंस्थानंविष्णोरतुलमंजसेतिच । नचै
द्विभ्यःपराह्यथारुद्रोहंकृतिरूपकइत्यादिविरोधः । सर्वाभिमानीनोदेवाःसर्वेपिबुद्धोत्तरोत्तरं । आधिक्यंवक्तु
मेवैषांपृथक्स्थानमुदीर्यते । आधिक्यक्रमएवात्रशास्त्रतात्पर्यमिष्यते । स्थानेषुत्ववरेषांचपरमंतिनचेतरे ।
तथापिपितुरथोयःपुत्रस्याप्युपचर्यते । अव्यक्तादिपदार्थानांमवेतदभिमानीनइतिच । यत्रहक्चपुत्रस्यतत्पितु
र्यत्रवापितुस्तद्रापुत्रस्येतदुक्तंभवतीत्यादिश्रुतेश्च । बहुवाचिनांशब्दानांलिंगप्रकरणादिभिः । प्रवृत्तिहेतोश्चा
धिक्यान्निर्णयोर्थेषुगम्यतइतिशब्दनिर्णये । लिंगादिमाम्यंयत्रस्याप्रयोगाधिक्यमेवतु । निर्णायकंभवेत्तत्रतेन
स्यात्सुबहुश्रुतइतिब्रह्मनकै॥४२॥इतिश्रीमदानंदनीर्थभगवत्पादांगीतातात्पर्यनिर्णयेतृतीयोऽध्यायः ॥३॥
हरिःॐ । उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोर्विशेषविस्तरात्मकोयमध्यायः । ब्रह्मरुद्धेद्रमूर्याणांयद्दत्तंविष्णुनापुरा । पंच
रात्रात्मकंज्ञानंव्यासोदात्पांडवेषुतत् । तेषामेवावतारेषुसेनामध्येर्जुनायच । प्रादाद्रीतेतिनिर्दिष्टंक्षेपेणायुयु

तात्पर्य
अ० ४

॥६९६॥

त्सवे । यथाकुर्वतिकर्माणियथाजानंतिदेवताः । सर्वकार्तयुगाश्चैव नृपाश्चमनुपूर्वकाः । ज्ञातव्यंचैवकर्तव्यं
यथामर्वैर्मुमुक्षुभिः । त्रेतादित्रिपुजानैश्चगीतायांतदुदाहृतं । पांडवाद्याःक्षेमकांताःकरिष्यंतिचजानते ।
तथैवतेनगीतायानास्तिशास्त्रंसमंकचित् । वेदार्थपूर्वकंज्ञेयंपंचरात्रंनोऽग्निलं । तत्संक्षेपश्चगीतेयंतस्मान्ना
स्याःसमंकचिदितिब्रह्मवैवर्ते ॥१॥ जानंतोपिविशेषार्थज्ञानायस्थापनायवा । पृच्छंतिमाधवोयस्मात्तेनपृ
च्छसिपार्थिवेत्याग्रेयवचनान्नार्जुनोभगवंतंनजानाति ॥४॥ आत्ममाययाआत्मेच्छया । प्रकृतिंस्वामधिष्ठा
यस्वभावं । देवस्यैषस्वभावोयमित्यादिश्रुतेश्च । अतएवस्वशब्देनविशेषणंप्रकृतिंस्वामवष्टभ्येत्यादिषु । म
याध्यक्षेणप्रकृतिरित्यादिषुतुनस्वशब्दः । प्रकृतिंविद्धिमपरामित्यादिषुमंबंधित्वेनप्रतीतेरन्या । अत्रतुस्व
शब्दःस्वरूपवाची । स्वभावइत्यत्रापिस्वाख्योभावःस्वभावः । भावशब्दस्तुसंवंध्याशंका निवृत्तये । स्वस्वभा
वइतितुस्वस्वरूपमितिबहुपचारत्वाशंका निवर्तयति । स्रष्टृत्वादिस्वभावत्वात्स्वेच्छयाविष्णुरव्ययः । सृष्ट्या
दिकंकरोत्यद्वास्वयंचबहुधाभवेदितिनारायणश्रुतिः ॥६॥ येषांगुणानांज्ञानेनमुक्तिरुक्तापृथक्पृथक् । वेदे
षुचेतिहासेषुसातुतेषांसमुच्यतात् । एवमेवशमादीनांनान्यथातुकथंचनेतिब्रह्मवैवर्तवचनाजन्मकर्मचैत्या

गीता०
॥१७॥

दिषुनतावन्मात्रेणमोक्षः ॥१॥ मयंप्रधानमुद्दिष्टप्राधान्यैर्हरैर्मतं । भगवन्मयास्तेविज्ञेयास्तेमुच्यंतेनचाप
रइतिच । मयिभावोमद्भावः ॥१०॥ तथैवभजामि । तदनुमारिफलदानरूपेण । अन्यदेवतायाजिनाम
पिमत्समर्पणेनैवैष्णवमार्गानुवर्तनेनैवसम्यक्फलंभवति । अन्यदेवतपूजापियस्मिन्नंतेममर्पिता । स्वर्गादि
फलहेतुःस्यान्नान्यथातंभजेद्धरिमित्याग्नेये ॥११॥ मत्वमत्वाधिकरजोरजोभिस्तममातथा । वर्णाविभक्ता
श्चत्वारःसात्विकाएववैष्णवाइतिच । कर्मविभागंशमोदमइत्यादिनावक्ष्यति । वैष्णवाःसात्विकाएवताम
साएवचापरे । दौर्लभ्यसुलभत्वेनतेषांवर्णादिभिन्नतेतिच । स्वाभाविकोब्राह्मणादिःशमाद्यैरेवभिद्यते । यो
निभेदकृतोभेदोज्ञेयओपाधिकस्वयं । विष्णुभक्तिश्चानुगतामर्ववर्णेषुविद्यति । आरभ्यहीयंतेथापिभेदः
स्वाभाविकस्ततइतिनारदीये । कर्तापिभगवान्विष्णुर्कर्तृतेतिचकथ्यते । तस्यकर्तायतोनान्यःस्वतंत्रत्वा
त्परात्मनइतिच । अपिशब्दोऽगुणममुच्यार्थः । कर्तामिनास्तीत्यपिविद्धीति ॥१३॥ जीवाभेदनिवृत्त्यर्थमा
मितिविशेषणं ॥१४॥ कर्मापिनोमत्तइतिबोद्धव्यमित्यादि ॥१७॥ कर्मणिजीवेअस्वातंत्र्यादकर्म । कर्मवि
धिफलयोरभावात् । अकर्मणिविष्णो । स्वातंत्र्यात्मवर्कृतृत्वं । करोमिन्मीयतइतिकर्मजीवउदाहृतः ।

तात्पर्य
अ० ४

॥६९७॥

विधिशब्देनामितत्वादकर्मभगवान्हरिरिति नारदीये । करइतिमकारांतोऽष्टवाची । क्रियावाचीवा । त
दधीनत्वात् । प्रसिद्धश्चजीवैकर्मशब्दःपंचरात्रे । कृत्स्नफलत्वात्कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥ अनिराश्रयोभगवदा
श्रयत्वात् । मुक्तस्यस्वातंत्र्याभिमानात् ॥१९-२३॥ कथमभिमानत्यागः । ब्रह्मार्पणमित्यादि । ब्रह्मण्यर्प
णंब्रह्मार्पणं । ब्रह्मणोहविः । ब्रह्मणोमो । ब्रह्मणःकर्मसमाधिनामह । समाधिरपितदधीनइत्यर्थः । एकः
स्वतंत्रोभगवांस्तदीयंत्वन्यदुच्यतइतिभारते ॥२४॥ दैवंविष्णुमेवयज्ञइत्युपामते । स्वभोग्यत्वात्स्वयमेवयज्ञः ।
ब्रह्मास्यामौक्रियायज्ञंतेनैवयज्ञाख्येनविष्णुनाममर्पयंति ॥२५॥ तत्पूजात्वेनश्रोत्रादिमयमंकुर्वति । तत्पू
जात्वेनविषयान्भुंजते ॥२६॥ तत्पूजात्वेनद्रियादिसंयमंकुर्वति । यज्ञेनैवेतिसर्वत्राप्यन्वीयते । तेनैवतंपू
जयेद्वाविहितैर्वान्यसाधनैः । सएवविष्णोर्यज्ञःस्यान्मानसोवासवाह्यकइतिब्रह्मवैवर्ते ॥२७॥ श्रोत्रादीनि
त्यादिष्विज्यानुक्तेरिज्योन्यइतिशंकांनिवारयति । वितताब्रह्मणोमुखइति । सर्वयज्ञैःपरब्रह्मयाज्यंविष्णवा
ख्यमव्ययमितिच ॥२८॥ सर्वकर्माखिलमासमंतादल्पज्ञानेपरिसमाप्यते ज्ञानेजातेपूर्यते । समाप्तविद्यान्ध
नुषिश्रेष्ठान्यांसप्तमन्यसइतिवत्समाप्तिशब्दोत्रपूर्तिवाची । ज्ञानासिनाऽत्मनः । छित्त्वेनंसंशययोगमातिष्ठो

गीता०
॥ १८ ॥

त्तिष्ठेतिपुनर्योगकथनात् ॥३३॥ ज्ञानंतेहंमविज्ञानमिति वक्ष्यमाणत्वात्स्वयमेवोपदेक्ष्यति ॥३४॥ आत्मनि
व्याप्तेमयि । अथोतस्माद्याप्तत्वादेव ॥३५॥ आत्मवंतंपरमात्मभक्तं ॥३६॥॥७॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभग
वत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ ॥
हरिःॐ ॥ योगमंन्यामयोर्लक्षणं पश्यत्यनेनाध्यायेन । योगमंन्यस्तकर्माणमित्यादौन्यामशब्दः सर्वकर्म
त्यागविषयइत्याशंक्ययोगमंन्यामयोर्भिन्नपुंनिष्ठत्वाभिप्रायेण पृच्छति । मंन्याममिति ॥१॥ एकपुंयोग्या
वेतौतयोर्मध्येयोगएवविशिष्टइतिपरिहाराभिप्रायः । उभौममुचितौ । मंन्यामस्तुमहाबाहोदुःखमाप्नुमयो
गतइतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥२॥ द्वेषादिवर्जनमेवमंन्यामशब्दार्थोनयत्याश्रमोत्राभिप्रेतइत्याह । ज्ञेयइति ।
नचकाम्यानांकर्मणान्याममित्यनेनविरोधः । तेनापिमद्वितस्यन्यामत्वात् । नचत्यागस्यपृथग्वचनाद्विरो
धः । कुरुपांडववन्द्यामावांतरभेदत्वात्त्यागस्य ॥३॥ बालास्तुन्यामशब्देनयत्याश्रममेवस्वीकृत्यतत्स्थाना
मेवसांख्यशब्दोदितज्ञानाधिकारोगृहस्थानामेवयोगशब्दोदितकर्माधिकारइतिमन्यन्ते । तन्नपंडितामन्यं
ते । कुतःयस्माज्ज्ञानमार्गकर्ममार्गचसम्यगास्थितउभयोरपिफलंप्राप्नोति॥४॥तस्माज्ज्ञानिनांकर्माप्यनुष्ठेयं ।

तात्पर्य
अ० ५

॥६९८॥

कर्मिणामपिगृहस्थानांज्ञातव्योभगवान् । नहिज्ञानंविनाकर्मणःसम्यगनुष्ठानंभवति । निष्कामंज्ञानपूर्वच
निवृत्तमिहचोच्यते । निवृत्तमेवमानस्तुब्रह्माभ्येतिमनातनं । बुद्ध्याऽविहिंसन्पुष्पैर्वाप्रणवेनममर्चयेत् । वासु
देवात्मकंब्रह्ममूलमंत्रेणवायतिः । मुक्तिरस्तीतिनियमोब्रह्मदृश्यस्यविद्यते । तस्याप्यानंदवृद्धिःस्याद्वैष्टव
कर्मकुर्वतः । कर्मब्रह्मदृशाहीनंनमुख्यमितिकीर्तितं । तस्मात्कर्मेतितत्प्राहुर्यत्कृतंब्रह्मदर्शिना । एतस्मान्न्या
सिनांलोकंमंयांतिगृहिणोपिहि । ज्ञानमार्गःकर्ममार्गइतिभेदस्ततो नहि । तस्मादाश्रमभेदोयंकर्ममंकोचमं
भवइतियामस्मृतः ॥५॥ मोक्षोपायोयोगइतितद्रूपोन्यामएवतु । विष्णवर्पिततयाभद्रोनान्योन्यासःकथं
चनेत्याग्नेये । विष्णवर्पितत्वादियोगरूपत्वंविनाकेवलकर्मत्यागोनरकफलएव । यंसंन्याममितिप्राहुर्योगंतं
विद्धिपांडवेतिवक्ष्यमाणत्वात् । योगविशेषत्वादन्यासस्यपृथगुक्तिः ॥६॥ सर्वभूतात्मभूतात्मेतिमुख्ययोगः ।
आदानात्सर्वभूतानांविष्णुरात्माप्रकीर्तितः । सर्वभूतात्मभूतात्मातत्रभूतमनाःपुमानितिच॥७॥ यथान्या
सस्ययोगरूपत्वंतथाहैनैवकिंचिदित्यादिना । विष्णुनार्थेष्वीरितानिमनआदीनि सर्वशः । वर्ततेन्योनस्वतं
त्रइतिज्ञानन्हितत्वविदितिच ॥८॥१॥ तत्पूजात्मकानितत्कृतानिममशुभार्थमितिब्रह्मण्याधानं । स्वातं

गीता०

॥ १९ ॥

त्र्याभावापेक्षयैव जीवस्याकर्तृत्वं । स्ववंदनं यथापित्राकारितं शिशुकर्तृकं । एवं पूजाविष्ण्वधीना भवे जीवकृ-
तेत्यपीति प्रवृत्तेः । अतो मनसैव कर्मन्यामोऽस्वातंत्र्यापेक्षया ॥१०॥१३॥ यथापितृदत्तपालकत्वं राजपुत्राणां
एवं परमात्मदत्तक्रियास्वातंत्र्यलक्षणं कर्तृत्वं । क्रियानिष्पन्नधर्मादिरूपकर्मणि स्वातंत्र्यं च जीवानामप्यस्तीत्या-
शंकां परिहरति । न कर्तृत्वमित्यादिना । क्रियायामदृष्टोत्पादने फले च स्वातंत्र्यं लोकस्य न मृजतीति श्वर इत्यर्थः ।
अन्यथा लोकस्येति विशेषणं व्यर्थं । जनपदे निवमतां तद्विन्नभोजिनामप्याधिपत्यादानां न दत्ता जनपदाराज्ञा
स्वपुत्राणामिति वत्कर्मफलादिभ्यो गिनामपि तत्स्वातंत्र्यादानां न मृजतीति युज्यते । स्वयमेव भवति भावय-
ति चेति स्वभावो भगवान् । स्वभावत्वात् स्वयमेव कर्तृत्वादिषु प्रवर्तते । स्वातंत्र्याद्भगवान्विष्णुः स्वभाव इति
कीर्तितः । तत्स्वातंत्र्यं कदाप्यपनान्यस्य मृजति क्वचित् । स्वातंत्र्यादेव पापादिभ्यो बन्धः कुर्वतोऽपि न । अज्ञाना-
वृत्तबुद्धित्वादीदृशं तं न जानत इति महावाराहे । अहं सर्वस्य प्रभवः । तपाम्यहमहं वर्पनि गृह्णामि । पराम्यश-
क्तिर्विविधैश्च श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च । न कृतेत्यक्रियते किंच नारे । देवस्यैव स्वभावोऽयं । लोकव-
त्तुलीला कैवल्यमित्यादेर्नास्या स्वाभाविकं कर्तृत्वमकर्तृत्वं वा । विपरीतप्रमाणाभावाच्च । अनिर्वाच्यनिरासा

तात्पर्यं

अ० ५

॥६९९॥

देवचनिरस्तोऽयं पक्षः । न च सर्वविशेषराहित्यवादिनां शून्यवादात्कश्चिद्विशेषः । न हि सर्वविशेषरहितमित्यु-
क्तं तदस्तीति सिध्यति । वाच्यत्वलक्ष्यत्वस्त्वित्वादीनामपि विशेषत्वात् । अन्यथा स्तिब्रह्मेत्यादीनां शब्दानां
मपि पर्यायत्वादयो दोषाः । व्यावर्त्यविशेषश्च व्यावृत्तविशेषनिबन्धन एव । अन्यथा वैयर्थ्यमेव स्यात् । न च स-
र्वशब्दावाच्यस्य लक्ष्यत्वं । न च सर्वप्रमाणागोचरमस्तीत्यत्र किंचिन्मानं । नास्ति त्वंतु मम मरसादिव ददर्श-
नात् सिध्यति । स्वप्रकाशत्वं च नामानं सिध्यति । स्वयंप्रकाशत्वं च ततोतिरिक्तं चेद्विशेषांगीकारः । न च तदे-
व प्रमाणगोचरं । तत्प्रमाणभावे परप्रकाशत्वमात्रनिरामे स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावादप्रकाशत्वमेव स्यात् । अर्थ-
तः सिद्धिरित्यर्थापत्तिः सिद्धिस्तत्प्रमाणतः सिद्धिर्वा । उभयथापि प्रमेयत्वमेव स्यात् । स्वप्रकाशशब्देन स्वमि-
तत्त्वानंगीकारात्परमितत्त्वानंगीकाराच्चासिद्धिरिव । प्रकाश इत्युक्तेऽपि स्वमन्यं वा किंचित्प्रकाशं विना न दृष्ट-
व भोजनादिवत् । कर्तृकर्मविरोधश्चानुभवविरुद्धः । ज्ञानं च ज्ञेयं ज्ञातारं च विना न दृष्टं । अतः शून्यवादान्न क-
श्चिद्विशेषः । अतो न तदोपदुष्टत्वादुपरम्यते । हरिः स्वभावतः कर्ता सर्वमन्यत्तदीरितं । अतः साकर्तृता तस्य
न कदाचिद्विनाशयतीति पैगि श्रुतिः ॥१४॥ विषमेष्वपि जीवेषु समो विष्णुः सदैव तु । यत्तृणादिगतस्यापि गुणाः

गीता०
॥ २० ॥

पूर्णाहरेःभदेतिच ॥१८॥१९॥ इदानीमपिपरमात्मनिस्मृतमात्रेमुखंविंदतीतियत्तदामएवमम्यगुक्तःकिमु
ब्रह्मणिभूतः । अन्यथापुनर्ब्रह्मगच्छतीतिविरोधाच्च । अंतस्सुखादिकंचब्रह्मदर्शनात् ॥२४॥ अमुक्तोमुक्त
सादृश्यान्मुक्तएवहितत्वदृक् । किमुमुक्तिगतस्तस्माज्ज्ञानमेवाधिकंनगडतिनारदीये ॥२७॥२८॥ इतिश्री
मदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेपंचमोऽध्यायः ॥५॥
हरिःॐ ॥ ध्यानमत्रोच्यते । मब्रह्मनिष्ठस्तुयतिर्महात्माशारीरमग्निंचमुखेजुहोतीत्यादेनयतेरप्यनघित्वं ।
आत्मममारोपणाच्च ॥१॥ योगविशेषएवमन्यामइत्यर्थः॥२॥ संपूर्णोपायोयोगारूढः । नानाजनस्यशुश्रू
षाकर्माख्याकरवन्मितेः । योगार्थिनातुमाकार्यायोगस्येनहगैस्थितिः । तेनापिस्वोत्तमानांतुकार्यान्वैरग्वि
लेष्वपि । शक्तिःकरणीयेतिविशेषोमिदमिद्वयोः । प्राप्नोपायस्तुमिद्धःस्यात्प्रेम्मुःमाधकउच्यते । तस्यप्रा
प्युपकारेणमंतुष्टोभवतीश्वरः । मिद्धोपायेनविष्णोस्तुध्यानव्याख्याचर्चनादिकं । कार्यनान्यत्तस्यतेनतुष्टोभ
वतिकेशवइतिप्रवृत्तवचनान्नविरोधः । शमोमन्निष्ठताबुद्धेर्दमइंद्रियनिग्रहइतिभागवते ॥३॥ कथंनानुपजते
सर्वसंकल्पसंन्यामी । मयिसर्वाणिकर्माणीत्युक्तत्वात् । मदधीनमिदंज्ञात्वामत्संन्यामीतिचोच्यतइतिच ॥४॥

तात्पर्य
अ० ६

॥७००॥

उद्धरेत्तेवमंमाराजीवात्मानंपरात्मना । विष्णुर्वधुःमतांनित्यंपरात्माह्यमतामरिः । तत्प्रमादजयाभक्त्याजि
तोयस्यवशेतिच । वर्ततेतस्यमित्रंमत्तदन्यस्यचशत्रुवदितिच । परमात्मासमाहितइतिवाक्यशेषात् ॥५॥
॥६॥ सर्वत्रविष्णोरुत्कर्षज्ञानंज्ञानमितीर्यते । तद्विशेषपरिज्ञानंविज्ञानमितिगीयतइतिच॥७॥८॥ यस्ययत्र
यथावृत्तिर्विहितावर्तनंतथा । ज्ञानंवापिममत्वंतद्विषमत्वमतोन्यथेतिमहाविष्णुपुराणे । अनिमित्तस्नेहवां
स्तुमुहज्ज्ञात्वोपकारकृत । मित्रंवधादिदुर्दारद्वेष्यस्त्वप्रियमात्रकृत । उदामीनःस्नेहवतोप्यस्नेहीतकृतानु
कृत । मध्यस्थइतिविज्ञेयःमुहदेपुर्विशिष्यतइतिनारदीये ॥९॥ आत्मानंविष्णुं । आत्मनातत्प्रमादेन॥२०॥
ब्रह्मणिभूतं ॥२७॥ सर्वभूतपुस्थितंपरमात्मानं ॥२९॥ सर्वत्रविष्णुरेकइतिस्थितः ॥३१॥ अतोविष्ण्वनुव
र्तिपुस्ववत्स्नेहःकर्तव्यः ॥३२॥ अयतिरप्रयत्नः । प्रयत्नाद्यतमानस्त्वितिवाक्यशेषात् । योगशब्दस्योपायार्थ
त्वेप्यत्रोपायविशेषएवध्यानयोगादिविवक्षितइतिनविरोधः ॥३८॥ मोक्षोपायस्यजिज्ञासुरपिकेवलपाठका
त् । विशिष्टःकिमुतद्विद्वान्किंपुनर्यस्तदास्थितइतिपरमयोगे ॥४४॥ तपसश्चैवयज्ञादेर्ध्यानमेवविशिष्यते ।
अज्ञानिध्यानतोज्ञानंध्यानंसज्ञानमप्यतः । तत्रापिमय्यभक्तस्यनान्यध्यानंप्रयोजकं । अन्यसामान्यविद्योमे

गीता०

॥ २१ ॥

यश्चान्यनेतिपश्यति । अवरत्वद्वगुदामीनोविदेषीचेत्यभक्तयः । मद्भक्तोपिहिकार्यार्थयोध्यायेदन्यदेवतां ।
परिवारतामृतेतस्मात्केवलमदुपामकः । वरोन्यान्मदधीनांश्चमर्वाञ्जानन्विशुद्धधीरितिदत्तात्रेयवचनम्
॥४६॥ इतिश्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयपष्ठोऽध्यायः ॥६॥ ॥
हरिःॐ ॥ भगवन्महिमाविशेषत उच्यते । अनंतानांतुजीवानांयतनेकेचिदेवतु । मुक्तयेतेषुचमुच्यंतेके
चिन्मुक्तेषुचस्फुटं । केचनैवहरिंमय्यग्रद्वारुद्रादयोविदुः । अन्येषांयावतामुक्तिस्तावज्ज्ञानंहरौपरमितिपा
द्ये । मुक्तानामपिमिद्धानांनागायणपरायणः । सुदुर्लभःप्रज्ञांतात्माकोटिष्वपिमहामतइतिभागवते । सर्वे
मुक्ताहरेभक्तान्तेषुब्रह्मवमुख्यतः । विष्णोःपरमभक्तस्तुतस्माजीवधनोमतइतिमत्तत्त्वे ॥ ३ ॥ अचेतनाने
तनेतिद्विविधाप्रकृतिर्मता । त्रिगुणाञ्चेतनानत्रचेतनाश्रीर्हरिप्रिया । तेउभेविष्णुवशमेजगतःकारणेमतं ।
पिताविष्णुःमजगतोमाताश्रीर्यात्वचेतना । उपादानंतुजगतःसैवविष्णुवर्त्तमानेतिच । मत्तोन्यत्परतरंना
स्तिपरतस्त्वहमेवेत्यर्थः । अन्यथान्यदितिव्यर्थः । अवगदुःखमबंधाजीवाणवप्रकीर्तिताः । नित्यनिर्दुःखरू
पत्वात्पराश्रीरेकैवतु । दुःखामंपीडितत्वानुमध्यमोवायुरुच्यते । अनन्याधीनरूपत्वादममाधिकमौख्य

तात्पर्य

अ० ७

॥७०१॥

तः । तत्तत्रत्वाच्चमर्वस्यविष्णुःपरतरोमतः । अभावादंतगान्यस्यत्विहैकार्थोत्तरप्रमो । यस्याःमबंधयोग्य
त्वाजीवाअप्यवगमताः । तस्याजडायाःप्रकृतेरवरत्वेकमंशयः । अथावरतरायेतुविमुखाश्चेतनाहरेः । नि
त्यदुःखैकयोग्यत्वाब्रह्मेतस्यादचेतने । अतःपरतरंविष्णुंयावेत्तिमविमुच्यते । मुक्तस्तुस्यात्पराभामःसुनि
त्यसुखभोजनात् । तत्रापितारतम्यंस्यात्तेषुब्रह्माधिकोमतः । विष्णोराधिक्यमंवित्तिःसर्वस्माज्ज्ञानमुच्यते ।
एवंविविच्यतज्ज्ञानंविज्ञानमिति कीर्तितं । एतच्चतारतम्येनवर्ततेकेशवादिषु । मुख्यविज्ञान्यतोविष्णुःकिं
चिद्विज्ञानिनोपरं ॥७॥ सोऽप्युस्थित्वारमयतिरमनामाततःस्मृतः । सूर्यचंद्रादिषुस्थित्वाप्रभानामाप्रभास
नात् । वेदस्थःप्रणवाख्योमावात्मानंयत्प्रणोल्यतः । स्वस्थितःशब्दनामामौयच्छब्दयतिकेशवः ॥८॥ पुण्या
पुण्यगंधयतिस्वयंपुण्योधरास्थितः । तेजयत्यग्निमंस्थःमन्भूतस्थोजीवनप्रदः । तपस्विस्थस्तपयति ॥९॥
व्यंजनाद्दीजमंजितः । बोधनाद्बुद्धिनामामौबुद्धिमत्सुव्यवस्थितः ॥१०॥ नित्यपूर्णवलत्वानुवलंकामविव
र्जितं । अरागजवलश्चैवस्थानेभ्योन्येष्वयोजनात् । एतादृशबलात्मासौवललिनांवलदःस्वयं । वेतिपूर्णत्व
वाचीस्यात्तद्वत्तेर्वलमुच्यते । प्रायोहिकामिताअर्थाधर्महन्नुर्हरिःपुनः।नधर्महानिकृत्तिकृतुकामितोधर्मवृद्धि

गीता०

॥ २२ ॥

कृत् । धर्माविरुद्धकामोतोविष्णुर्भूतेषु संस्थितः । एवंममर्वतश्चान्यः स्वतंत्रश्चैव सर्वगः । व्यवस्थयेव सर्वेषां सर्वदा सर्वदः प्रभुः ॥११॥ ये चैवमात्मिकाभावाराजमात्मानमाश्रये । तत एव न चान्यस्मात्तदायत्तमिदं न सः । अन्यायत्तः ॥१२॥ अचेतनयातन्मेयत्वात्तुमायया । लक्ष्म्या ॥१३॥ वशगयालोकोविष्णुर्नैव विमोहितः । येतुविष्णुं प्रपद्यन्ते ते मायां तां तं रंति हि । लक्ष्मीः माजडमायाया देवताते उभे अपि । विष्णोर्वशे ॥१४॥ ततो नन्यभक्त्या तं शरणं व्रजेत् । यादृशी तत्र भक्तिः स्यात्तादृश्यं न्यत्र नैव चेत् । अनन्यभक्तिः माज्ञेयाविष्णावेव तु मा भवेत् । अन्येषु वैष्णवत्वेन लक्ष्मीवत्त्वहरादिषु । कुर्याद्भक्तिं नान्यथा तु तद्वशा एव ते यतः ॥१५॥ एवं ज्ञानं स्तमाप्नोति नान्यथा तु कथंचन ॥१६॥ पूर्णं वस्तु यतो ह्येको वासुदेवो न चापरः । एवं विदुर्लभो लोके ॥१७॥ यत्नं वैमिश्रयाजिनः । विष्णुं न त्परमज्ञात्वा रमावत्त्वहरादिकान् । यजन्नपि न मोघोऽङ्गं नित्यदुःखं प्रयाति हि । अज्ञानांतु कुले जातो यावद्विष्णोः समर्चनं । विष्णु न त्वं न जानीयात्तावन्मेवापृथक् कृता । विद्याद्येदृक् भोगाय यदि बुद्ध्या पुनर्न तु । परिवारतामृते कुर्यादन्यदेवार्चनं क्वचित् । अजानता कृतं त्यक्तं न दोषाय भविष्यति । जन्मादिप्रदमेव स्यात् ॥२०॥ अत्यागे पुनरेव तु । शिप्रं च ज्ञापयत्येव भगवान्म्वयमेव तु । यदि जन्मांतरे स्वीयोनि

तात्पर्य

अ० ७

॥७०२॥

मिच्छीकृत्य कंचनेत्यादि च ॥२२॥ मत्त एवेति तान्विद्धीत्युपमं हाराच्च । तत्तत्कारणत्वात्तत्तन्नामेत्यवसीयते । मयि मर्वमिदं प्रोतमिति भेदेनैवोपक्रमाच्च ॥२३-२४॥ आप्नोति विष्णुमित्येवात्मशब्दो ज्ञानिनि । यच्चाप्रोतियदादत्त इत्यादेः । आस्थितः माहिमां प्रपद्यन्ते इत्यादिवाक्यशेषाच्च ॥२५॥ बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्भवति । ततो मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति पूर्णमिति जानन् । प्रपद्यन्ते न्यदेवता इति वाक्यशेषे भेददर्शनाच्च । देवान्देवयजोयांति मद्भक्तायांति मामपीति च ॥२६॥ ज्ञात्वा परत्वं विष्णोस्तु पृथग्देवान्यजन्नरः । याति देवांस्तदज्ञात्वा तम एव प्रपद्यते । तथापि यावदन्येस्तु मां मयि हीनत्वमेकतां । न निश्चिन्वन्ति जायंते ममारेते पुनः पुनरिति च ॥२७॥ अव्यक्तः परमात्मा सौव्यक्तो जीव उदाहृतः । मन्यते यस्तयो रैक्यं मतुयात्यधरंतम इति च ॥२८॥ यथा त्मानं हरिर्वेत्ति तथान्येनैव तं विदुः । जानंति किंचित्क्रमशोरमाद्यास्तत्प्रसादत इति च ॥२९॥ द्वंद्वमोहो मिथ्या ज्ञानं । तमस्तु शर्वरं विद्यान्मोहश्चैव विपर्यय इति च भारते । जीवेश्वरादिकं द्वंद्वं न द्विष्यो मोहो द्वंद्वमोहः । संमोहस्तदाग्रहः । तदाग्रहो महामोहः क्रोधस्तामिस्र उच्यते इत्युक्तत्वात् । सर्गे सर्गकाल एव । जीवधर्मान्नीश्वरे तयो जीवेष्वेश्वरानपि । विद्या जीवेश्वरैक्यं वा द्वंद्वमोही स उच्यते इत्याग्नेये ॥३०॥ तद्ब्रह्मेत्युक्तेन्यत्वशंकां निवा